

Долбилов М.Д.

Русский край, чужая вера:

Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва: Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.

Долбілов М.Д.

Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії за Олександра II. – Москва: Новий літературний огляд, 2010. – 1000 с.

Книга, про яку йдеться, побачила світ в авторитетній серії «Historia Rossica», кожне наступне видання в рамках якої суттєво збагачує вивчення й наукову популяризацію історії. Утім, працю М.Долбілова аж ніяк не назвеш популярною. Тут з'явилися рецензенти, котрих раніше не було, а також фахова іс-

торіографія проблеми. До поглядів істориків на ті чи інші проблеми, особливо якщо вони діаметрально протилежні, автор звертається постійно. Ознакою наукового видання виступає й величезний масив джерел, літератури та пояснень до тексту, які займають понад 200 сторінок. Проте й цього замало, аби виміряти інтелектуальну глибину праці, досягнуту шляхом авторських моделювань усієї сукупності умов та обставин, котрі склалися в Російській імперії часів Олександра II з його політикою уніфікації й локальної спеціалізації, прагненням модернізувати практично всі сегменти державного життя. Автор не нехтує навіть дрібними деталями, аби читач зрозумів мотивацію дій влади, як і прагнення окремих осіб, що втілювали офіційну політику та тих, кому вона адресувалася. А для цього він залучає їхні міркування, конструює уявлення й ідеї задля пояснення ситуації, що складалася при підготовці різноманітних проектів і практичному їх утіленні.

У першу чергу йдеться про таку вразливу складову у строкагій імперії, як конфесії, а також тісно пов'язані з ними обряди («духовні справи») та мову богослужінь. Православ'я, католицизм, іслам, лютеранство, юдаїзм, буддизм – усі вони мали специфічні різновиди, відхилення, секти й т.ін. Усі, хоча й отримали назву «іноземних сповідань», проте вже на середину XIX ст. контролювалися Синодом та регламентувалися статутами духовних справ іноземних віросповідань.

Після з'ясування конфесійних ідентичностей імперії з їх законодавчим оформленням автор приступає до дослідження політики Миколи I в релігійній сфері, аналіз якої здійснюється проникливо й аргументовано. Підходи цього самодержця продовжили політику Катерини II з її прагненням наслідувати Габсбурзьку монархію в раціоналізації релігії й, зокрема, узалежненні від держави, а не від римського престолу. Внутрішня різноконфесійність

(поміщики – католики, а селяни – уніати) вимагала від держави додаткових зусиль, і в російському варіанті перехід останніх у православ'я різко відрізнявся своєю жорстокістю від подібних процесів в Австрійській імперії. І все ж, на переконання М.Долбілова, курс на поглинання унії православною церквою сформувався лише на середину 1830-х рр., і придушенням Листопадового повстання 1830 р. верховна влада скористалася, аби нав'язати програму «возз'єднання» 1839 р., що її багато хто з сучасників сприймав як повернення до православ'я «заблукалих». Влада виключила унію з тих конфесій, котрі повинні були мати власне законодавство.

Прагнення до уніфікації в релігійній сфері та ліквідації унії (характерне для імперії явище) породило іншу компоненту, до якої верховна влада не була готовою – вона впритул зустрілася з католицизмом на найнижчому рівні, оголивши при цьому широку просторову межу зіткнення. Цю зустріч автор розглядає через вивчення роздумів багатьох осіб, котрі відігравали як роль каталізаторів, так і вповільнювачів (найперше А.Зубко, Й.Семашко, М.Протасов, Д.Блудов), позиція кожного з них таки призвела до конкордату 1847 р. Обставини цього договору, якому передував приїзд Миколи I до Риму, і щодо якого в історичній літературі все ще бракує оцінок¹, у книзі з'ясовано доволі детально. Окреслюючи політику верховної влади з її секуляризацією земель католицьких храмів, автор зауважує, що вона, крім всього іншого, навіть сприяла професіоналізації ксьондзів, дисциплінувала католицьку церкву. Така широка палітра – від з'ясування всіх негативних і виявлення позитивних наслідків – притаманна дослідженню М.Долбілова. Наслідками конкордату, що зберігав чинність до 1866 р., стало ускладнення адміністративно-територіального поділу, упорядкування епархіальної структури, урежимлення політики щодо мішаних шлюбів та хрещення в таких сім'ях дітей.

Період правління Олександра II автор розглядає, уводячи таке поняття, як «дух нового царювання», тобто ту атмосферу, яка змушувала бюрократію пропонувати імператорові нові ідеї, управлінські рішення, аби модернізувати державне життя. Серед них і розбудова російської нації через культуру й мову, а не через релігію. Ця теза, висловлена М.Катковим, слабко сприймалася як владою, так і суспільством, яким радше йшлося про збереження й посилення позицій православ'я, особливо в західному регіоні імперії, там, де воно явно програвало у сфері впливу на паству. Таке зміцнення турбувало як чиновників, так і церковників, котрі напрацьовували відповідні проекти та подавали їх Олександрові II. Їх аналіз автор здійснює настільки скрупульозно, що перед читачем постає повна картина цього явища: з прикрістю за віру, якою не пишалися, яка не витримувала конкуренції, з усвідомленням відсталості православної церкви, та благонамірено-наївним оптимізмом щодо спроможності священників «працювати» серед народу. Окремо зауважено сумніви щодо можливості православ'я асимілювати католиків. При цьому становище православ'я розглядається в порівнянні з духовним життям і релігійними практиками не

¹ Виняток може становити лише монографічне дослідження: *Тихонов А.К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2008. – 368 с.

лише католиків, а і євреїв, мусульман, лютеран, а також «інородців». І у цьому порівнянні православ'я програвало. Завважається, що бюрократія з підозрами ставилася до масового прояву релігійності в будь-яких народів, особливо щодо здатності такої форми самоорганізації, як братства, у католиків. Чиновники пропонували проекти адміністративно-духовного «облаштування» всіх релігій зі спробою виділити й відділити релігійну та громадянську складові, відтіснити духівництво від початкової народної освіти, із правом притягувати муллів до судової відповідальності, аби позбавити їх авторитету й т.ін. Олександрівське послаблене втручання в духовні справи призвело до повернення в католицизм, явище, назване «відпадом».

Так само ретельно простежено всі спроби послабити католицьке віросповідання, включаючи репресії й обмеження, зокрема кампанії насильницького навернення, міжконфесійні шлюби, як і спроби чиновників з'ясувати, в який спосіб ксьондзам удавалося підтримувати духовний зв'язок із паствою. Недалекоглядні з них убачали його в польській мові, а тому прагнули перевести католицьке богослужіння на російську, інші – у деполонізації католицизму, аби применшити його роль у формуванні польського націоналізму. Значення релігії у творенні національності – це той сюжет, в якому автор зумів якнайповніше відтворити складність політичної ситуації у Західному краї. Аби зрозумілішими були його спостереження, він залучив моделі, що склалися в європейських державах, зокрема в Австрії, де Габсбурги мобілізували католицьку релігійність задля створення з поліетнічного населення свідомих громадян своєї держави. Звідси тягнуться ідеї російщення костелу через запровадження російської мови в богослужінні (за М.Катковим, «католик теж може бути росіянином»), що мало як супротивників, так і прихильників. Серед останніх названо О.Стороженка – українського літератора, члена ревізійної комісії у справах римо-католицького духівництва, співробітника Кулішевої «Основи», який брав активну участь у наверненні білорусів-католиків на православ'я.

Цікавими у викладі автора виявилися концепції «російськості» з релігійно-культурними й етнолінгвістичними поняттями, що їх запропонували суспільству М.Катков і М.Коялович, і в яких сплелися в одне ціле релігія, етнічне походження та мова. В їхній полеміці авторові вдалося по-іншому зауважити українофільство. Воно, зокрема на думку М.Кояловича, штучно конструювалося всупереч православній одностайності. На переконання автора книги, перемогло катковське трактування «російськості», яке відкидало ототожнення її з православ'ям, піднімаючи мову над релігією й не визнаючи за локальними варіаціями ідентичності особливої цінності. Проте головне полягає в іншому: дослідник звернув увагу (хоч і недостатню) на те, як ідеї «російськості» сприймалися місцевими уродженцями. Останнє вписано в таке нове явище, як білорусофільство – поняття, що його М.Долбілов усе ще бере в лапки.

Значну частину книжки присвячено освіті єврейського етносу, за допомогою чого влада збиралася переформатувати його ідентичність, аби зменшити «релігійний фанатизм і марновірство». У випадку з єврейством вона орієнтувалася на Німеччину з її конфесійною дисципліною, програму втілення якої мав забезпечити Єврейський комітет, спеціально для цього створений.

Упроваджувалася мережа народних шкіл, з їхніх програм вилучалося викладання релігійних дисциплін. І у цьому випадку автор залучив усе багатство фактів, що дозволило йому стверджувати про співпрацю держави й проросійськи налаштованих та по-європейському освічених діячів, котрі прагнули скоригувати державні механізми для просвіти єврейського етносу з допомогою російської, а не німецької мови викладання, навіть запровадити російську в богослужіння.

Відмінний від російського й польського світ єврейської культури М.Долбілов відтворив крізь призму світобачення російського філолога П.Безсонова, який став директором Віленського рабинського училища та прагнув спрямувати політику влади на створення окремої мережі державних шкіл для євреїв. Із цим діячем автор пов'язує формування концепції взаємовідносин російського народу й «інородців», як і значення мови в релігійному житті євреїв. П.Безсонов уважав російську чи не найкращим інструментом протидії будь-яким формам «єврейського сепаратизму», проте не поспішав з її насадженням. Одну з позицій щодо шляхів зросійщення єврейства М.Долбілов розглянув через постать Я.Брахмана, автора «Книги кагалу».

У результаті місцеве єврейство переставало бути пасивним об'єктом урядових заходів у системі освіти. Почалося активне обговорення питання, хто має викладати в єврейських школах – російські вчителі чи випускники рабинських училищ? Скрупульозний аналіз фактів дозволив М.Долбілову запропонувати власне бачення ситуації, що склалася напередодні й після Січневого повстання 1863 р.: відбулося поєднання уваровської дисципліни юдаїзму з поступовою громадянською його емансипацією, що на практиці втілювалося у збереженні рабинських і початкових єврейських шкіл.

І все ж цікавішим вважаємо розділ про намагання влади зросійщити католицьке богослужіння в Мінській губернії, розгляд чого автор розпочав із ліквідації Подільської єпархії, що у заходах київського генерал-губернатора О.Безака стало лише одним з епізодів широкого наступу на католицизм. Ця перша спроба перекроювання адміністративно-територіальних меж задля протидії польському й католицькому «впливам» стала незабаром популярною серед вищої бюрократії, служила прикладом для наслідування (хоча обстановка в Північно-Західному краї була дещо іншою). Як видається, автор чи не найповніше з'ясував мотивації київського генерал-губернатора у цьому питанні, яке загостило ситуацію щодо меж світської й духовної влади, адже, як виявилось, її по-різному розуміли вищі урядовці. Саме вони спонукала регіональні й петербурзькі власті ретельніше обговорювати мови неправославно-богослужіння, включаючи «говірки» місцевого люду: білоруську, литовську (жмудську), латиську. Ці питання автор цілком справедливо розглядає крізь широкий фокус соціально-аграрних заходів влади, значення яких у справі зросійщення було непересічним.

Один із розділів, а саме п'ятий («Логіка католикофобії: від Муравйова до Кауфмана»), присвячено заходам влади для активізації переходу на православ'я й дискредитації католицизму, а також тим наслідкам, які спершу не міг передбачити імперський новий порядок. Серед них і небажане для

властей зниження народної релігійності. Знову й знову автор повертається до теми про зв'язок релігії та етносу і як його розуміли чиновники, адже саме вони віднесли католицьке віросповідання до виміру «політичної неблагонадійності». Для цього він поділяє його на кілька площин (теоретичні основи богослужіння, сакральна сфера, католицькі процесії, народна релігійність), кожну з яких ревізори від російської держави проаналізували, аби підпорядкувати їх владі зі спробою спрямувати конфесійну політику у Західному краї в бажане для себе річище залежно від обставин. Хоча, як зауважив, спираючись на свідчення сучасників, автор, заборонялося саме те, що прагнули бачити у православному богослужінні. Що це було так свідчить нещодавно захищена кандидатська дисертація, авторка якої нарахувала лише на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. близько 200 православних братств².

В одному з параграфів, на який хочеться звернути спеціальну увагу, ідеться про різні види дискредитації католицької церкви. Автор розглядає їх у площині як репресій, так і реформаційних перетворень. Аби не здавалося, що влада навмисно переслідувала католицизм у Північно-Західному краї, М.Долбілов з'ясував просвітницьке втручання інших держав у життя цієї церкви та дійшов висновку, що та потурала народній марновірності, а тому з державної ініціативи розпочалося виявлення святинь і чудес, щоб з'ясувати їх походження. Так само прискіпливо розглянуто механізми прозелітизму православ'я, для чого автор робить цікаві екскурси в інші регіони імперії, зокрема Поволжя, Закавказзя. А при вивченні масового навернення католиків на православ'я з детальним описом процедури робиться висновок, що при цьому бюрократи намагалися применшити релігійну складову самоідентифікації підданих. М.Долбілову не вдалося запропонувати достовірну чисельність навернених через неточність цифрових показників, фальсифікацію яких він постійно зауважував. Якщо це справді так, то чи варто тоді говорити про їх масовість, зважаючи на низьку результативність? Адже, як стверджує автор, саме вона обумовила появу указу Миколи II, щоправда лише 1905 р., про віротерпимість.

Великий інтерес становлять ті тексти, в яких М.Долбілов з'ясовує мотиви та можливі наслідки запровадження російської мови в католицькому богослужінні, причому йшлося не про усунення польської, а про вибір між церковнослов'янською та російською мовами й найперше в молитвах за «августійшого монарха». Автор знову й знову звертається до ідей М.Каткова і М.Кояловича та їхньої дискусії. Перший уважав аномальним культурно-лінгвістичну ситуацію, що склалася у «справіку російському й православному краї», програмуючи виправити її шляхом перекладу духовної католицької літератури на російську мову, у такий спосіб деполонізувавши католицизм. Натомість другий обстоював думку, що від запровадження російської мови мають виграти білоруси, самобутню ідентичність яких він не заперечував. Сама постать М.Кояловича в дослідженні М.Долбілова набула особливої значимості

² Сажок О.В. Культурно-просвітницька діяльність церковних православних братств Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2012.

через аналіз праць істориків, які до нього зверталися, і які так чи інакше визначали його роль у творенні білоруської нації.

Доволі продуктивним стало дослідження ідей М. Каткова через з'ясування, які з них набули практичного втілення, і найбільше щодо реалізації указу від 25 грудня 1869 р. про запровадження російської мови в додаткове католицьке богослужіння. Для цього авторові довелося розглядати протести з боку як поляків, так і литовців, представників вищого кліру. Для українського читача важливо те, що М. Долбілов звернувся й до переконань єпископа Луцько-Житомирської єпархії Гаспара Боровського, котрий відстоював канонічну незалежність католицької церкви, а його думки вплинули на позицію Ватикану. Нелегітимність заміни польської мови російською ще більше відчували миряни, рядові ксьондзи, хоча серед останніх траплялися й такі, як одіозний мінський священник Фердинанд Сенчиковський.

Авторська манера викладу матеріалу характерна тим, що кожний розділ піднімає рівень з'ясування проблеми, переходячи рівномірно від одних сюжетів до інших. Так само ретельно, як упровадження російської мови до католицької церкви, М. Долбілов досліджує державну конфесійну політику щодо єврейського етносу, із тенденцією його сегрегації, зокрема перехід євреїв на православ'я. У сфері просвіти це впиралося не лише в питання правомірності окремого існування єврейських початкових шкіл від православних і рабинських, а й співвідношення в них релігійних і загальноосвітніх навчальних предметів. Для з'ясування цієї ситуації, як, утім, і з іншими місцевими етносами, автор звертається до проектів реформ освіти євреїв, що продукувалися як представниками держави, так і маскілами. Останні змогли переконати владу у своїх кращих намірах, а та перестала перейматися специфікою юдаїзму.

Насамкінець наголосимо, що присвячене Північно-Західному краю Російської імперії дослідження М. Долбілова не має собі рівних за багатьма показниками й головне – за пропонуваним автором широким баченням використання владою релігійності для зміцнення лояльності підданих. Це досягалося шляхом виокремлення конфесійної політики щодо католицизму, унії, юдаїзму та тих етносів, які їх сповідували. Розглянута в одному історичному регіоні й за часів правління одного імператора, ця проблема у викладі автора набула загальноімперської масштабності через постійні історичні екскурси та моделювання різних ситуацій у взаємовідносинах влади й духовних еліт як у Росії, так і в європейських монархіях.

В.С. Шандра (Київ)